हारोऽपि तादृगेव। एतद्विरुद्धवचनान्यथा व्याख्येयानि ॥*॥ तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा च स्वत्वमाह नारदः।
"भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते।
समक्षं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे॥"
व्यक्तमाह बृहस्पतिः।
"स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिमुपेक्षया।"
उपेक्षया क्षमया तत्कारणञ्च स्वामिनः सुशीलत्वमहेच्छत्वदयालुत्वादि। एवञ्च विंशतिवर्षात् पूर्व्वं स्वकृतिसाध्यकर्षणपालनाद्यैरुत्पन्नद्रव्य एव स्वत्वम्। एवं दशवर्षात् पूर्व्वं स्वकृतिसाध्यदोहनपालनाद्यैरुत्पन्नदुग्धादावेव स्वत्वं तत्तत्कालपरतस्तु भूमौ गवादिधनेऽपि स्वत्वमिति। पूर्व्वं तत्तन्नाशकभोगे तु चौर्य्यदोषो भवत्येव। भोगे तु स्वत्वहानिमाध्यादीनां व्यावर्त्तयति ॥*॥
पश्यतोऽब्रुवत इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः।
"आधिसीमोपनिक्षेपजड़बालधनैर्विना।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरिह॥"
आधिर्व्वन्धकद्रव्यम्। उपनिक्षेपस्तु वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते इति नारदोक्तः। वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकम्। समुद्रं ग्रन्थ्यादियुतम्। जड़ो बुद्धिविकलः। बालः अप्राप्तषोड़शवर्षः। उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमर्पितः। ततश्च आध्यादिभिर्ज्जड़ादिधनैश्च विनान्यानि धनानि उक्तभोगकाले स्वामिनो नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति। मिताक्षरायां स्मृतिः।
"द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया।
भुक्तिरेवं तु गुर्व्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः॥"
याज्ञवल्क्यः।
"आगमो ह्यधिको भोगाद्विना पूर्व्वक्रमागतात्।
नागमः कारणं तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र न॥
आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत्।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत्।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता॥"
भूम्यादावागमः पूर्व्वपुरुषक्रमानागतभोगाद्बलवान् अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान्। तथा च बृहस्पतिः।
"अनुमानात् गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु।
अव्याहता त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी॥"
त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः।
"प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम्।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषः॥
पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः।
त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः॥"
आगमोऽपि बलवान्न भवति यत्र स्तोकापि भुक्तिर्नास्ति। तथा च नारदः।
"विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि च साक्षिषु।
विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्॥"
इति दीपकलिका॥

यत्र वादिनौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोश्च पूर्व्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमो बलीयान् न त्वन्यस्येत्यर्थः इति मिताक्षरा॥ अर्थाद्यत्रागमपौर्व्वापर्य्यनिश्चयस्तत्र।
"सर्व्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वा तु बलवत्तरा॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः।
आगमस्त्विति आ सम्यक् गम्यते प्राप्यते स्वीक्रियते येन स आगमः क्रयादिरिति व्यवहारमातृका॥ आगमः साक्षिपत्रादिकमिति दीपकलिका॥ आगमो धनोपार्ज्जनोपायः क्रयादिरिति मैथिलाः॥ तत्रान्येनाभियुक्तस्तत्कूटतामुद्धरेत् तत्पुत्रपौत्रौ नागममुद्धरेतां किन्तु भुक्तिरेव। तत्र प्रमाणं विशेषयति बृहस्पतिः।
"आहर्त्ता शोधयेत् भुक्तिमागमञ्चापि संसदि।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन॥"
इदं शूलपाणिधृतं तत्पुत्रादिर्न किञ्चनेति मैथिलधृतम्। आहर्त्ता अर्जनकर्त्ता अत्र पुत्रस्य भुक्तिशोधनमात्रम्॥*॥ भुक्तिशोधनमाहतुर्व्यासकात्यायनौ।
"सागमो दीर्घकालश्च निश्छिद्रोऽन्यरवोज्झितः।
प्रत्यर्थिसन्निधानञ्च भोगः पञ्चाङ्ग इष्यते॥"
इष्यते प्रमाणत्वेन। सागमः क्रयादियुक्तः। एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदशवर्षान्यूनकालभोगपरः। योऽभियुक्त इत्यादि यो भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः सन् परेतो मृतः स्यान्नागममुद्धृतवान् तदा तत्पुत्रादिरागममुद्धरेत्। तथा च नारदः।
"अथारूढ़विवादस्य प्रेतस्याव्यवहारिणः।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तु भोगो निवर्त्तयेत्॥"
विवादे सति शेषः। भोगः केवलभोगः। तथा च स एव। आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा इति एष सविवादभोगः षष्ट्यब्देतरपरः। तथाविधभोगस्यागमं विनापि प्रामाण्यात्। तथा व्यासः।
"वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना व्याहता सती।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी।
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः॥"
एतद्वचनमसमक्षभोगविषयकमिति समक्षविंशतिवर्षाभोगविषयकवचनेनाविरोधः। एतादृक् स्मृत्युक्तकाल एव। कात्यायनः।
"स्मार्त्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते।
अस्मार्त्ते त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता॥"
षष्टिवर्षैकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिव्यपदेशस्य फलमाह न तत्रेत्यादि। अतएव नारदः।
"अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्व्वतनैस्त्रिभिः।
न तत् शक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम्॥"
अन्यायेनेत्यत्रानागममिति शूलपाणिधृतपाठः। तुरप्यर्थः। पित्रा सह पितरमादाय त्रिभिरित्यर्थः। यत्तु।
"अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतानि च।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः॥"

इति तस्य वचनं दण्डविधायकं न तन्मुख्यार्थपरं धर्म्मशास्त्रविरोधात्। तदाह स एव।
"यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्म्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः।
अर्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य धर्म्मशास्त्रार्थमाचरेत्॥"
एवमेव शूलपाण्युपाध्यायाः। वस्तुतस्तु अनागममिति दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननृपधनपरम्।
"स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां न कदाचन जीर्य्यति।
अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि॥"
इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरैकवाक्यत्वात्। तत्र विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहरणम्। यत्रैकस्य जयेऽवधार्य्यमाणे मित्रलब्धिरपरस्य जयेऽवधार्य्यमाणे धर्म्मलब्धिस्तत्र।
"हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्व्वरा यतः।
अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम्॥"
इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य क्रोधलोभविवर्ज्जित इति धर्म्मशास्त्रार्थमवलम्ब्य व्यवहारं पश्येत्। अतएव सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्म्मार्थसहितं वचः। इति कात्यायनोक्तम्। भवदेवभट्टास्तु व्यासवचनं प्रतिवादिनोऽसन्निधाने पुरुषैकद्वयभोगाभिप्रायम्। त्रैपुरुषभोगस्य तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः॥

अथ भुक्तिस्वत्वापवादः।

बृहस्पतिः।
"भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिध्येदपरेषां न संशयः।
अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति॥
अस्वामिना च तद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम्।
सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते॥
विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिध्यति॥"
आपणो विक्रयस्थानं विवाह्यो जामाता॥*॥

अथ युक्तिः।

नारदः।
"उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः।
केशाकेशि गृहीतश्च युगपत् पारदारिकः॥
कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः।
तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः॥
प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः।
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्॥"
प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिराक्तखड्गादिभिः। पारुष्ये वाक्पारुष्ये। शङ्खः। लोप्तहस्तश्च चौर इति।
नारदः।
"अभीक्ष्णं देश्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः।
त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं तमावहेत्॥"
यदा धनिकेनाधमर्णिकस्त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा त्वं मे ऋणं धारयसीति पुनः पुनर्देश्यमानोऽपि न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ इत्यवधार्य्य तमर्थमृणिकाय दापयेदित्यर्थः॥*॥